

בית הכנסת הקדמון של חלב

עדינה מאיר

(מתוך הספר "מאוצרות ארם צובה" בהוצאת מוזיאון ישראל, ירושלים והמרכז למורשת אר"ץ) באדיבות ז'ק ורחל גינדי, לוס אנג'לס, ארה"ב

המבנה הקדום ביותר במכלול בית-הכנסת הוא האגף המערבי, שצורתו בסליקה תלת סטווית בעלת עמודים וקשתות. צורתו מזכירה בתי כנסת מן התקופה הביזנטית, כגון בית אלפא וחמת גדר, וקרוב לשער שבנייתו הייתה במאה ה' לסה"נ. אם אכן נכונה השערתנו, זהו בית-הכנסת הקדום ביותר ששימושו נמשך עד לימינו.

המבנה הביזנטי המפואר והגדול ניזוק קשה ביד' המונגולים, שכבשו את העיר בשנת 1400. ההתאוששות מחורבן זה הייתה איטית, ורק ב - 1405 החלו לשקם את בית-הכנסת וסיימו ב - 1418. הלך המר של החורבן הביא לשינויים בצורת המבנה. הכניסה המרכזית והחזית המפוארת הוצנעו, כדי לא למשוך תשומת לב מיותרת. אולם התפילה הוקטן וקיבל צורה מצולבת, האור הוחדר פנימה דרך שבעה חלונות בעלי צורות שונות ואת הסטיו המזרחי הפכו לפרוזדור-כניסה ומעליו הוקמה עזרת-נשים עם פתחים לאולם ולחצר.

שבעה היכלות נבנו בו מצד דרום, הצד הפונה לירושלים. לדרומו של אולם התפילה נמצאים "היכל משה" וה"היכל האמצעי". באולם התפילה, סביב לעמוד המרכזי, נבנתה התיבה (בימה), העשויה מעץ מקושט, מוגבהת קמעה וחמש מדרגות מובילות אליה. ספסלי עץ הוצבו לאורך הקירות וסביב העמודים. לדרומו של הפרוזדור נמצא ה"היכל הסתום", שנבנה כנראה על שרידי האפסיס של המבנה הביזנטי, היכל זה נסתם בשלב מאוחר כלשהו.

השיפוץ התחיל כנראה בחצר הגדולה שהייתה צמודה לבניין ושימשה לתפילה בימי הקיץ החמים. במרכז החצר נבנתה בימה מוגבהת על ארבעה עמודים, התומכים בכיפה בסגנון מזרחי. גם לחצר נבנו היכלות - שלושה מדרום ואחד במערב. ההיכל המרכזי מדרום, ה"היכל תיכון של קיץ", נבנה בצורה מרובעת ומשני צדדי היכלות קטנים בצורת חצי עיגול. את ההיכלות האלה מפרידה מהחצר אכסדרה הבנויה משלושה זוגות של קשתות על עמודים. ההיכל המערבי, "היכל התקיעה", עשוי כולו מאבן אחת (מונולית) מקושטת וכלל תשע מדרגות ומשטח עליון. סביב החצר והתיבה המרכזית היו ספסלי אבן. בצד הצפוני של החצר היה בית-מדרש, שהכניסה אליו הייתה דרך הכניסה הראשית; בקיר הגובל עם הרחוב לא היה פתח.

עם גירוש ספרד הגיעו לעיר חלב יהודים רבים ושינו את פני הקהילה. המגורשים נקראים "הספרדים", לעומת המקומיים "המוסתערבים". השוני במסורות הביא להקמת אגף נוסף, ממזרח לחצר. אגף זה, דו-סטווי ומקומר, הקרוי "מדרש", שימש כמקום תפילה לספרדים. לכאן נכנסו בכניסה נפרדת. את בית-המדרש העבירו לקצה המזרחי של המכלול, לאגף החדש, הכולל חצר קטנה ושני חדרי לימוד. במרכז הסטיו המזרחי ניצבה בימה מעץ על משטח מאבן. מול הבימה, בקיר הדרומי, נבנה "היכל הספרדים", שהיה קטן בממדיו. מדרום לסטיו המערבי של ה"מדרש" היה היכל נוסף, "מערת אליהו".

בית הכנסת הגדול, שנקרא "יואב בן צרויה וגם" הצהובה", היה לבסוף מכלול מרשים, שכלל שני אולמות וחצר תפילה רחבי-מידות, שבצד הדרומי יש "היכלות". בהיכלות היו שמורים ספרי הקודש, ביניהם ה"כתרים" המפורסמים של חלב. פתחי ההיכלות נסגרו בדתות עץ מעוטרות בגילוף עשיר ומעליהם חקוקים פסוקי שירה בכתב אמנותי ועשרת הדברות. איכות הבנייה עם עמודים וקשתות, הקישוטים הפנימיים ותשמישי הקדושה מעידים על עושרה של הקהילה.

בשנת 1855 שופץ המבנה כולו. יופיו המיוחד של בית-הכנסת, שהיה, ובצדק, גאוות הקהילה, מוזכר בתיאורי נוסעים מתקופות שונות והאציל רוח שירה והשראה אמנותית על יהודי חלב. אחד מאוצרות האמנות האלה הוא ה"תיק" של ספר תורה, עשוי כולו כסף בידי האמן יוסף לחאם, משנת 1710. על התיק מתוארים בנאמנות חלקים שונים של בית הכנסת, על אגפיו, היכליו ותשמישי קדושה שבו תוך שילוב קטעי שירה, מזמורים ופסוקים מהתנ"ך. כן חרוטים עליו שמותיהם של נדבנים ונכבדי הקהילה. התיק נשמר ב"היכל האמצעי" ומפאת ערכו הרב הוצא ממנו רק ביום כיפור.

בית-הכנסת, שחרב בפרעות של שנת 1947, שוקם בשנות השבעים והוא עומד כיום על תלו. (הספר "מאוצרות ארם צובה" נכתב בשנת 2002)